

II

Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiye İle Olan Münasebetleri

Prof. Dr. Mevlüt KOYUNCU

Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Adapazarı

Hız. Muhammed, Mekkeli müşriklerle Hudeybiye anlaşmasını yaptıktan sonra (628) komşu kabile ve devletlere elçiler göndererek onları İslâm'a davet etti. Bizans'ın güney sınırına gönderilen elçilerden bazılarının öldürülmesi üzerine de Bizans'ın hâkimiyet alanı içinde bulunan Mute'ye bir askerî sefer düzenlemekle (629) ilk defa Arabistan toprakları dışına çıkmış oluyordu.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra hilâfet makamına geçen Hz. Ebu Bekir, içerde meydana gelen Ridde olaylarını bastırıp, merkezi otoriteye bağlanmak istemeyen bazı kabileleri de itaat altına aldıktan sonra dış devletlere karşı askerî seferlerini başlatmıştı. Bu seferler dönemin süper güçleri olan Sasanî ve Bizans'ın hâkimiyeti altındaki Irak, el-Cezire ve Suriye'ye karşı yapılmıştı.

Tarih boyunca çeşitli milletleri üzerinde barındıran ve köklü bir medeniyete sahip olan bu üçlü bölge Müslüman Araplar açısından oldukça önem arz ediyordu. Çünkü son derece önemli bir coğrafi mekana sahip olan bu bölgenin coğrafi konum itibarıyla Kafkasya'yı Anadolu'ya, Anadolu'yu Orta Asya'ya bağlayan dönemin son derece önemli ticaret yollarının geçiş noktasında bulunması, ayrıca Bizans ve Sasanî arasında meydana gelen askerî seferlerin uç noktalarını oluşturması¹, bilhassa Müslüman Arapların, Bizans, Sasanî ve Kafkaslara yapacakları seferlerde bir üs ve köprü görevini üstlenmesi bölgenin değerini bir kat daha artırıyordu. Ayrıca VII. Yüzyılda, Mezopotamya'nın savunulmasında ve

Suriye sınır boylarında askerî üsler oluşturulmasında, Bizans hâkimiyeti altındaki Ermenilerin Bizans'a son derece etkili yardımları oluyordu².

Muhtemelen Ermeni coğrafyacılarının etkisinde kalan İslam coğrafyacıları, Ermeni hanedanlarının yaşadıkları bölgeyi İrminiyye olarak isimlendirmişlerdir. Biz de buna bağlı kalacağız. Biz burada gerek hanedan çekişmeleri, gerekse dış güçlerin (Hazarlar, Sasani ve Bizans) taarruzlarıyla bölgede dağınık bir şekilde kabileler halinde yaşayan, fakat Müslüman Araplar açısından bir tehdit oluşturan Ermeniler ile Araplar arasındaki askerî ve siyasi münasebetleri kronolojik bir sıra takip ederek ele almaya çalışacağız.

İslâm coğrafyacılarına göre genellikle İrminiyye, Büyük ve Küçük İrminiyye olarak iki kısma ayrılır. Belli başlı şehirleri Berzea, Derbend, Serir, Kalikale, Debil, Tiflis vs. dir³. Antik Grek coğrafyacısı Strabon ise, Ermeniler'in milattan önceki yüzyılda yaşadıkları bölgenin küçük bir ülke olduğunu ifade eder⁴. Diğer taraftan Ermenilerin menşei hakkında efsanevi bilgilere yer verildiği bilinmektedir. Nitekim Ermeniler, Sincardan gelmiş olan Yasef'in neslinden, Nuh'un torununun torunu olan Hayk'a isnat edilir. Böylece Ermeniler bölgenin yerlileri olarak kabul edilir. Ayrıca Ermenilerin etnik kökeni hakkında, Firigyalılara mensup, Urartuların devamı, Turani bir kavim gibi farklı tezler de ortaya atılmıştır⁵.

İlk krallıklarını Roma'ya bağlı olarak kuran Ermeniler, daha sonra Sasanilerin hâkimiyetine geçerek onların iradesiyle işbaşında kalmışlardır. Roma ile Sasaniler arasında meydana gelen savaşlar, mezkûr iki devletin arasında tampon bölge vazifesini gören Ermenilerin kaderini her zaman değiştirmiştir. Nihayet Ermeni prensliği ikiye ayrılarak doğu kısmı Sasanilerin, batı kısmı da Romalıların idaresine girmiştir. Böylece Ermenilerin tarih boyunca bağımsız bir devlet kuramadıkları, bölgenin tam bir istila odağı haline getirildiği anlaşılmıştır⁶. Bu durum Müslüman Arapların bölgeyi fetihlerine kadar devam etmiştir.

El-Cezire bölgesinin fethi Müslüman Araplar açısından kuzeye açılan bir kapı demektir. Çünkü bölge fethedildikten sonra bir üs haline getirilerek Azerbaycan ve İrminiyye'ye ve buradan da Hazarlar'a seferler rahatlıkla yapılabilecekti. Ayrıca Azerbaycan ve İrminiyye Müslümanlar için bir tehdit unsuru oluşturuyor ve Müslüman Arapların kuzeye ilerlemeleri engelleniyordu. Nitekim bölge halkı, Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdikten sonra, Bizans'ın yanında yer alarak Müslümanlara karşı savaşmışlardır⁷.

Ermeniler (637) tarihinden itibaren Müslüman Arapların güneyden saldırlarına uğradılar. Böylece Ermeniler bir taraftan Bizans'ın, diğer taraftan da Müslüman Arapların taarruzlarına maruz kalmış oluyordular⁸. Ermeni tarihçisi Gevont ise (850-925), Müslüman Arapların İrminiyye'ye yaptıkları ilk askerî hareketin 639 yılı sonlarında Hz. Ömer'in halifeliği döneminde gerçekleştiğini rivayet etmiştir. Rivayete göre Müslümanlar İyad b. Ganem komutasında⁹ Aras nehrini Culfâ'daki geçidden geçerek Ardaz'ı ((Mağü, Savarşan dağı-ovası) geride bırakıp, Bizans komutanı Prokopios ile Ermeni komutanı Teotoros Rişduni'nin ikâmet ettiği Kogovit'e girdiler. Bu iki komutan arasında anlaşmazlık olduğu için beraber olarak Müslümanlara saldırmayıp, ayrı ayrı karşı koymaya çalıştılar. Ermeni Teotoros, Saragen geçidi yakınında pusu kurarak, geri dönen Araplara saldırdı. Bu saldırı karşısında neye uğradıklarını anlayamayan Müslümanlar bozguna uğradılar. Böylece Teotoros, Müslümanların daha önce elde ettikleri ganimetleri geri almakla yetinerek Karni'ye çekildi. Diğer taraftan Bizans komutanı Prokopios da saldırıya geçti. Ancak Teotoros kadar başarılı olamadı. Bilakis mağlup olmaktan kurtulamadı. Hatta ordugâhı Müslümanlarca dağıtılarak yağmalandı¹⁰. Grousset'in, Gevont'tan naklettiği bu seferi ayrıntılı olarak aktarmasına rağmen, Müslüman Arapların askerî komutanları hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Gevont'la aynı yıllarda yaşamış olan Taberi¹¹ hicretin 17. yılı (639/640) olaylarını ele alırken, Müslümanların İrminiyye'ye yaptıkları sefer hakkında çok kısa bilgi vermiştir. Ancak bu seferlerin Hicretin 19. yılında meydana geldiğini zikretmiştir. Taberi'ye göre el-Cezire fatihi İyad b. Ganem, Osman b. Ebi'l-As komutasında bir askerî birliği İrminiyye'ye sefere gönderdi. Osman kuzeye doğru ilerlerken ciddi bir mukavemetle karşılaşmadı. Çünkü İrminiyye'nin güney cephesi adeta savunmasızdı. Nitekim karşılaşmada üstün başarılar elde eden Osman, bölgeyi zapta muvaffak oldu. Nihayet itaatlarını arz eden Ermenilerle bir anlaşma yaparak onları vergiye bağladı. Böylece bölge hem güvence altına alınmış, hem de muhtemel saldırıların önüne geçilmiş oluyordu. Taberi ne yazık ki askerî güçler hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemiştir. Fakat verilen bu kırıntı bilgi, İrminiyye'nin ilk defa geçici de olsa Müslümanlar tarafından hâkimiyet altına alındığını bize göstermektedir. İbnü'l-Esir de¹² aynı yıl olaylarını anlatırken, bir rivayetinde ayrıntıya girmeden İyad b. Ganem'in, İrminiyye'nin Aynü'l-Hamide'sine kadar fetihlerde bulunduğunu zikretmekle iktifa eder. İyad b. Ganem'in,

yapmış olduğu bu ilk seferinde Bitlis ve Ahlat'a kadar geldiği anlaşılmaktadır. Böylece bölgede büyük bir etki bırakan Bizans hâkimiyeti kırılarak Müslüman Arapların üstünlüğü kabul edilmiş oluyordu. Nitekim bundan böyle Bizans'ın doğuda sahip olduğu eyaletler birer birer elinden çıkıyor ve kesin olarak Müslüman Arapların hâkimiyetine geçiyordu. Çünkü Bizans ordusu, 640'lı yılların başında, merkezi yönetimde yaşadığı çeşitli sorunlar, peş peşe gelen krizler ve Suriye'nin savunulmasına ağırlık verilmesi¹³ gibi sebeplerle, Müslümanlara karşı koyabilecek gücünü bu bölgede kaybetmişti. Fakat daha sonraki yıllarda bölgeye ağırlık vererek yeniden seferler düzenlediği görülmüştür.

Rene Grousset'in, Ermeni tarihini başlangıçtan 661 tarihine kadar anlatan ve Araplar'ın İrminiye'ye yaptıkları ilk saldırılarını ayrıntılı bir şekilde ele alan Sepeos'tan¹⁴ naklettiği tarihi olayda, Müslümanların 642 yılında İrminiye üzerine sefer yaptıklarını ve Divin'e girdiklerini zikreder. Araplar Divin'e girdikleri zaman, Ermeni birliklerinin Teotoros Rışduni komutasında sefere çıktıkları için, bölgede ciddi bir mukavemetle karşılaşmadılar. Arapların Divin'e girdikleri haberini alan Teotoros, derhal geri döndü. Ancak Araplarla yapılan mücadelede yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Müslüman Araplar Divin'i ele geçirdikten sonra çok sayıda esirle geri döndüler¹⁵. Fakat Arap kaynaklarında Müslümanların 642 yılında Divin'e girmeleri hususunda bir bilgi verilmemiştir. Ancak Hz. Ömer'in, aynı yıl Süraka b. Amr'ı, Bukeyr b. Abdullah'ı, Habib b. Mesleme'yi, Huzeyfe b. Esid'i ve Selman b. Rabiay'ı İrminiye'nin kuzey doğu bölgesine dört ayrı koldan sefere çıkardığını, bunlardan yalnız Bukeyr b. Abdullah'ın Mugan'ı (Nahcivan) ele geçirerek, halkıyla bir anlaşma yapıp onları vergiye bağladığını rivayet ederler¹⁶.

Hz. Osman döneminde İrminiye'ye yapılan ilk sefer hakkında İslâm kaynaklarında en teferruatlı bilgiyi 982 yılında vefat eden Belâzurî zikretmiştir. Belâzurî aktardığı bilgileri genellikle bölge sakinlerinden nakletmiştir. Bu bakımdan Belâzurî'nin verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Belâzurî'ye göre¹⁷, Hz. Ömer'den sonra hilafet makamına geçen Hz. Osman, Şam ve el-Cezire valisi Muaviye b. Ebi Süfyan'a mektup yazarak, Habib b. Mesleme el-Fihri komutasında bir ordunun İrminiye'ye sefere gönderilmesini istedi (645/646). (Başka bir rivayetinde, halife böyle bir sefere çıkmasını Habib'in kendisinden istemiştir.) Bunun üzerine Muaviye, Habib b. Mesleme'yi, Şam ve el-Cezire halkından oluşan altı veya sekiz bin kişilik bir ordu ile İrminiye'ye müteveccihen yola çıkardı. Habib İrminiye bölgesindeki İslâm kaynaklarında

Kalikala olarak geçen (Erzurum)'a¹⁸ ulaştı ve karargahını kurup, bölge halkını muhasara altına aldı. Yerliler, Müslüman Araplarla mücadele etmekten çekinerek emân dilediler. Böylece Habib cizye vermeleri şartıyla anlaşma yaptı. Ancak cizye vermek istemeyenler şehri terk ettiler. Bölgede nüfuzunu etkili kılmak isteyen Habib, ordusuyla birlikte birkaç ay orada kaldı. Bu sırada patrik Ermanyakos Müslümanlara karşı koymak üzere büyük bir ordu oluşturdu. Bu orduya Semender ve Hazar gibi bölgelerden de yardımcı birlikler gelmişti¹⁹. Durumdan haberdar olan Habib, halifeye mektup yazarak derhal yardımcı birliklerin gönderilmesini istedi. Bölgenin kesin olarak Müslümanların hâkimiyetine girmesini isteyen Halife, Şam valisi Muaviye'ye, mektup yazarak Habib'e yardımcı birliklerin gönderilmesini emretti. Bunun üzerine Muaviye iki bin kişilik askeri birliği yola çıkardı. Ancak bu askeri birliğin komutanı hakkında herhangi bir isim zikredilmemiştir. Habib, gelen askerleri Erzurum'a yerleştirerek onlara ikta yoluyla topraklar verdi.

Ayrıca Halife, Kufe valisi Sa'id b. el-As'a da mektup yazarak, Selman b. Rabia komutasında birliğin, zor durumda olan Habib'e gönderilmesini de emretmişti. Ancak Kufe'den Selman b. Rabia el-Bahili komutasında yola çıkan altı bin kişilik yardımcı güçlerin Habib'e ulaşması gecikmişti. Habib b. Mesleme Fırat kenarında düşmana gece baskını düzenleyerek üstünlük sağladı. Kufe'den gelen Selman'ın birliği cepheye ulaştıncaya savaş bitmişti. Habib bir müddet Sonra güney doğu istikametine yönelerek Ahlat'a geldi. Ahlat patriği ile iyi ilişkiler kurdu. Habib daha sonra yoluna devam ederek Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu Debil'i²⁰ muhasara altına aldı. Önce karşı koyan, daha sonra çaresiz kaldıklarını anlayan Ermeniler barış yapmak istediklerini bildirdiler. Nihayet aralarında, Ermenilerin, cizye ve Haraç vermeleri şartıyla, bölgeyi Araplara teslim eden bir sulh anlaşması yapılmıştır. Böylece Ermenilerin Müslüman Araplara vergi vererek Arap hâkimiyetini tanımaları, Hz. Osman zamanında gerçekleşmiş oldu.

Klasik İslam tarihçilerinin bildirdiklerine göre Selman b. Rabia, İrmîniyye'deki seferlerine devam ederek Berzea ve Beylekan'ı sulh yoluyla ele geçirip cizyeye bağlamıştır²¹. Böylece Habib b. Mesleme'nin İrmîniyye'de fetihlerde bulunduğu esnada, Selman b. Rabia'nın da Berzea ve Beylekanlılarla uğraştığı anlaşılmaktadır. Nihayet kaynakların verdiği bu bilgiler bize Selman'ın, adı geçen şehirleri cizyeye bağladıktan sonra Habib'in yanına gecikmeli olarak gitmiş olduğu intibahı vermektedir.

Ancak Arapların elde ettikleri başarılar uzun süreli olmadı. Bu fetihler Araplara kısa süreli gelir getirmekten başka bir işe yaramadı. Nitekim Bizanslılar bütün İrminiye'nin hâkimiyetini (647) yılında yeniden elde ettiler²².

Fakat Bizans imparatoru II. Konstas ile Ermeni Patriği Teotoros Rişduni'nin araları açıldığı için imparator Konstas, Teotoros'u görevinden azletti. İrminiye valisi olarak Sımpat Pakraduni'yi atadı. Bunun üzerine Teotoros Arapların himayesine geçmekle kalmadı, halkını da beraberinde götürdü (653-654). Üstün bir zekaya sahip olan ve bu katılımdan son derece memnun olan Hz. Osman'ın Şam valisi Muaviye, İrminiye'ye yerel bir yönetim hakkı tanıyarak, bir de bu konuda ahidnâme hazırladı. Meşhur Ermeni tarihçisi Rene Grousset, sözkonusu ahidnâmeyi, Ermeni tarihini ayrıntılı bir şekilde ele alan Sepeos'tan şöyle nakleder: " Kaç yıl olmasını isterseniz, sizinle benim aramda o kadar yıl anlaşma olsun. Yedi yıl boyunca sizden hiç vergi almayacağım. Ama yemine uygun olarak, siz ne isterseniz onu vereceksiniz. Ülkenizde 15000 süvariye besleyip ihtiyaçlarını karşılayacaksınız. Bu süvari birliğinin Suriye'ye gelmesini istemeyeceğim. Ama gitmesini emrettiğim başka her yere gitmesini sağlayacaksınız. Kalelerinize emirler, Arap memurları, tek bir süvari bile yollamayacağım. Ama hiçbir düşman Ermenistan'a gelmemeli. Eğer Grekler üzerinize yürürlerse, istediğiniz kadar birlik göndereceğim yardımınıza". Piskopalardan oluşan bir kurul, Teotoros Rişduni ve Patrik III. Nerses'in başkanlığında toplanarak yapılan bu öneriyi görüşüp, bu güvence karşılığında senede 500 gümüş dinar ödemeyi kabul ettiler²³. Böylece Ermeniler böyle bir anlaşma ile, Bizans'ın hâkimiyetinden çıkarak, Müslüman Araplarla işbirliği yapmak suretiyle bölgede yeniden nüfuz elde etmiş oluyorlardı. Bunun karşılığı olarak da, Müslümanların müttefiki sıfatıyla onlar adına bir orduyu hazır bulunduracaklardı. Müslüman Araplar ise hem gelir, hem de İrminiye'de sınırlı da olsa bir kontrol, bir üs elde etmişlerdi²⁴. Dolayısıyla bu anlaşma her iki taraf açısından da oldukça önem arz ediyordu. Bilhassa Ermeniler, güneyden gelecek olan büyük bir tehlikenin önüne geçmiş oluyorlardı. Ayrıca bölgede yeniden nüfuz elde eden Ermeniler, Hıristiyan olmalarına rağmen, Bizans'tan görmedikleri hoşgörüyü Müslüman Araplardan görmüş oluyorlardı.

Muaviye'ye derin bir saygı ve hayranlık duyduğu anlaşılan Teotoros, Arapların gönderdiği 7000 kişilik bir askeri birliği Van gölünün kuzey ve kuzeybatısına yerleştirdi (654). Bir müddet onlarla beraber kaldıktan

sonra Muaviye'nin yanına Şam'a gitti. Muaviye onu hediyelere boğmakla kalmayıp, kendisine İrminiyye, Gürcistan, Arran ve Kafkasya geçitlerine kadar olan bölgelerin idaresini verdi. Böylece Muaviye ile Teotoros arasında dostluk iyice gelişmiş oldu. Teotoros'un bu dostluktan istifade eden Müslümanlar Divin'e girerek kışı burada geçirdiler (655). Bu arada Bizans ile Müslüman Araplar arasında bölgesel çarpışmalar devam ediyordu²⁵.

Diğer taraftan Muaviye, Teotoros'un 656 yılında vefatından sonra İrminiyye valiliğine Hamazasp Mamigonyan'ı getirdi. Ancak Müslümanlara ihanet eden, ayrıca Arap hâkimiyetini bir felaket gibi gören Hamazasp, Bizans'a itaatını arz ederek onlara bağlılık yemini etti. Bunun üzerine Bizans'ın, onu bölgeye komutan tayin etmesiyle yeniden nüfuz kazandı ve Muaviye b. Ebi Süfyan'ın halifelğine kadar bu görevde kaldı. Müslüman Araplar ise buna tepki olarak ellerinde bulunan rehinelere pek çoğunu öldürmekten başka bir şey yapamadılar²⁶.

Arapların ele geçirdikleri yerlerin emniyet altına alınmamış olması, ayrıca Muaviye ile Hz. Ali arasında meydana gelen iç savaşlar sebebiyle bölgeye gerekli askerî sevkîyatın yapılamaması gibi sebepler yüzünden Araplar, elde edilen yerlerden bir kısmını terk etmek zorunda kalmışlardır.

Hz. Osman'ın halifelği döneminde fethedilen bu bölge diğer yerler gibi özel bir eyalet haline getirilememiş olup Azerbaycan'la birlikte zikredilerek Azerbaycan âmilliğine bağlanmıştı. Bu durum Hz. Ali döneminde de devam etmiştir. Muaviye b. Ebi Süfyan'la başlayan Emeviler döneminde Hişam b. Abdülmelik'in halifelğine kadar el-Cezire valiliğiyle birleştirilmiştir. Hişam'ın hilâfete geçişinden sonra kuzey bölgesinin fethedilmesiyle müstakil büyük bir İrminiyye eyaleti teşkil edilmiştir. Abbasiler döneminde ise, Azerbaycan İrminiyye'den ayrılarak ayrı bir âmillik haline getirilmiştir²⁷.

Hz. Osman'ın Kufe valisi Said b. el-As, (653) yılında Selman b. Rabia'yı Babü'l-Ebvâb'a (Derbend) vali tayin etmişti²⁸. Daha sonra Hz. Osman, (656) yılında Eş'as b. Kays'ı Azerbaycan'a vali olarak gönderdi²⁹. Belâzurî ise Hz. Osman döneminde bölgeye gönderilen valilerin isimleri hakkında değişik rivayetler nakleder. Hz. Ali, İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine Eşas b. Kays'ı tayin etmiştir³⁰.

Emevi devletinin kurucusu Muaviye b. Ebi Süfyan hilâfet makamına geçince (661), İrminiyye üzerinde hâkimiyetini yeniden tesis etti. O

sırada Şam'da rehine olarak bulunan Hamazasp Mamigonyan'ın kardeşi prens Krikor Mamigonyan'ı vali olarak atadı. İç işlerinde bağımsız olan Krikor Mamigonyan bölgesi (685) yılına kadar huzur içinde idare etti³¹.

Muaviye'nin vefatından sonra iktidara gelen I. Yezid (680-684), II. Muaviye (684) ve I. Mervan (684-685) dönemlerinde Emevi devleti içinde karışıklıklar baş gösterdi. Bu karışıklıklardan istifade eden Ermeniler ayaklanarak Müslüman Araplara ödemek zorunda oldukları vergiyi göndermediler ve isyan ettiler³². Bu isyan, Müslüman Arapların Ermenilere olan güvenlerinin sarsılmasına sebep oldu. Bu esnada Abdülmelik b. Mervan hilafet makamına geçerek (685-705) isyanları bastırmak üzere harekete geçti ve kardeşi Muhammed b. Mervan'ı bölgedeki isyanların susturulması için görevlendirdi. Bunun üzerine Muhammed b. Mervan, isyancıları bastırmak için harekete geçti. Diğer taraftan halife daha çok itimat ettiği prens Aşod Pakraduni'yi (686)'da İrminiye valiliğine getirdi. Ancak Aşod Pakraduni de Müslüman Araplara karşı Bizans'ın yanında yer almada gecikmedi. Bizans'ın desteğiyle Arapları bozguna uğrattı. Fakat Ermeni ordusunun büyük bir kısmı ganimet toplamak üzere ordudan ayrıldılar. Aşod'un çevresinde az sayıda asker kalmıştı. Bundan istifade eden Müslümanlar geri dönerek Ermenileri bozguna uğrattılar. İsyanlarının cezası olarak Ermenilere karşı her türlü kötülüğü yapmaktan da geri kalmadılar. Ermeni komutan Aşod bu karşılaşmada yaralanmış, hatta almış olduğu bu yara 690 yılında onun ölümüne sebep olmuştu³³. Böylece Abdülmelik İrminiye'yi yeniden hâkimiyetine almış oluyordu.

Diğer taraftan Müslüman Arapların içerde meydana gelen siyasi çekişmelerinden istifade eden Hazarlar, 684 yılında Kafkasların güneyine büyük bir akın yaparak Gürcistan, Albanya ve İrminiye'nin kuzeyini ele geçirerek, bol miktarda ganimet ve çok sayıda da esir elde etmişlerdi. Hatta Hazarların karşısına cesurca çıkan Ermeni kıralı Krikor Mamigonyan'la birlikte Albanya ve Gürcü prensler de bu savaşta hayatlarını kaybettiler³⁴.

Öte yandan Abdülmelik b. Mervan, içinde bulunduğu şartlar gereği Bizans devleti ile barış yapmak zorunda kalmıştı³⁵. Bu anlaşmaya göre Bizans ve Emevi devleti İrminiye'yi birlikte yöneteceklerdi. Ayrıca bölgeden elde edilen gelirler de her iki devlet arasında eşit olarak taksim edilecekti³⁶. Ancak bu anlaşma uzun sürmedi. II. Justinianus, Hazar akınlarını bahane ederek, doğudaki otoritesini yeniden elde edebilmek düşüncesiyle Leontios (Leon) kumandasında büyük bir orduyu 687

yılında İrmîniyye'ye gönderdi. Leon bu seferinde büyük başarı göstererek Hazar denizine kadar ilerledi. Bölgede hâkimiyet elde etmekle kalmayıp bol miktarda ganimet ve esir elde etti³⁷.

Askerî üstünlüğüne son derece güvenen II. Justinianus, Aşod'un ölümünden sonra İrmîniyye valiliğine Nerses Gamsaragan'ı getirdi. Nerses'den sonra da kural gereği Sımpat Pakraduni idareyi eline aldı³⁸. Halife, kardeşi Muhammed b. Mervan'a 693'de bölgedeki Bizans güçlerine karşı harekete geçmesini emretti. Bizans birlikleriyle karşılaşması esnasında Bizans ordusundaki İslav birliklerinin Müslümanlar tarafına geçmesiyle güçlenen Muhammed b. Mervan, Bizans'ı Ermeni topraklarında ağır bir bozguna uğratmış, İrmîniyye'nin Bizans'ta kalan kısmını yeniden hâkimiyeti altına almıştı³⁹.

Abdülmelik b. Mervan döneminde bölgeye yapılan askerî seferler sonunda Ermenilerin isyanları bastırılmış, İrmîniyye'de Feodal aileler dağıtılmış, hatta Ermeni komutan Sımpat Pakraduni ve beraberindekiler tutuklanarak hilâfet merkezinde ikâmete gönderilmişti⁴⁰. Böylece İrmîniyye ve çevresinde hâkimiyet yeniden sağlanmış oluyordu.

Şam'da hapiste bulunan Ermeni komutan Sımpat, daha sonra özgürlüğüne kavuşunca Müslümanlardan oç alma imkanlarını aradı. Bir yandan Bizans'la ittifak yaparken, diğer yandan da Ermeni derebeylerini yardıma çağırırdı. Nihayet Ermeniler Ağrı dağında toplandılar. Bu esnada Nahcivan'da bulunan Müslüman Araplar, Ermenilerin bulunduğu yere doğru harekete geçtiler. Ancak mevsimin kış ve havaların oldukça soğuk olması Arapları geri çekilmek zorunda bıraktı. Bu ricat Müslümanların felaketi oldu. Çünkü buz tutan Aras nehrini geçerken buzun kırılması sonucu çok sayıda Müslüman nehirde boğularak öldü (695-696). Geriye az sayıda insan kalmıştı. Bu karşılaşmadan başarıyla çıkan Sımpat, zaferini Bizans imparatoruyla paylaşmak istediği için, elde ettiği Arap atları ile hasımlarından kestiği burunları bir heyetle ona gönderdi⁴¹.

İrmîniyye'deki bu mağlubiyeti bir türlü kabul edemeyen halife, el-Cezire ve İrmîniyye valisi Muhammed b. Mervan'a bölgeye yeni bir akın yapması için emir verdi. Bunun üzerine Muhammed b. Mervan tekrar bir askerî birlik hazırlayarak yola çıktı. Nihayet Ermeni eyaletlerine ağır bir darbe indirerek onları itaat altına aldı ve yapmış olduğu anlaşmayla da vergiye bağladı⁴². Ancak bu anlaşmanın uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Çünkü Bölgede Ermeni birliklerinin Bizans askerî birlikleriyle birleşerek Araplara karşı mücadelelerini sürdürdüğünü, böylece iki

taraf arasında savaşların eksik olmadığını tarihi riayetlerden biliyoruz. Nitekim Halife Abdülmelik'ten sonra yerine geçen oğlu I. Velid (705-715), Ermeni isyanlarına kesin son vermek istediği için bölgede son derece tecrübeler elde etmiş olan amcası Muhammed b. Mervan'ı İrminiye ve Azerbaycan'a vali tayin ederek⁴³ bu işle tekrar görevlendirdi. Yapılan baskınlar sonunda İrminiye tamamen itaat altına alındı (705-706). İrminiye sorumlusu Simpat Pakraduni, hayatının tehlikede olduğunu düşünerek daha güvenceli olduğuna inandığı Bizans topraklarındaki Poti'ye kaçarak oraya yerleşti⁴⁴.

Halifenin İrminiye valisi Muhammed b. Mervan, ülkede itaati sağlamak ve isyanların önünü kesmek için bölge insanlarına aşırı baskılar uygulamaya başladı. Belki de bu tedbirleri almak zorunda idi. Ancak halife Velid buna razı olmadı ve görevinden azl etti. Yerine daha ılımlı politika izleyen Mesleme b. Abdülmelik'i tayin etti⁴⁵. Yeni vali sefelinin izlediği zecri politikanın aksine daha hoşgörülü bir yol takip ederek bölge insanlarının gönlünü kazanmasını bildi. Hatta Divin'de bazı imar ve tahkım işlerine girişti. Onun bu icraatından memnun olan ve bölgeyi terk eden insanlar tekrar ülkelerine dönmeye başladılar. Simpat Pakrudini de dönenler arasında idi. Adaleti ve hoşgörüsüyle bilinen Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde (717-720), genel af ilan edilmesi üzerine gerek ülke dışındaki, gerekse hapisanedeki Ermeniler evlerine döndüler. Diğer taraftan tahkım edilen eski Ermeni başkenti Divin, halifenin bölgeye tayin ettiği valilerin ikâmetgâhı haline getirilerek, Müslüman Arapların askerî üssüne dönüştürülmüştür⁴⁶.

Bundan böyle Müslüman Araplar, bölgede dizginleri ellerine alarak yeniden nüfuz elde ettiler. Bizans ve Hazarlardan gelebilecek askerî saldırılara karşı koyarak başarılı akınlar yapmaya başladılar. Ayrıca Ermenileri de dış güçlerin baskınına karşı korumakta muvaffak oldular. Arapların Ermenileri koruyucu duruma geçmeleri onları son derece memnun etti. Araplarla Ermenileri birbirlerine yaklaştırdı. Nitekim Hişam b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde (724-743) İrminiye valiliğine (732) yılında getirilen halifenin amcasının oğlu Mervan b. Muhammed,⁴⁷ yani II. Mervan Divin'e gelince Nakhararlar tarafından coşkuyla karşılandı. Yeni vali, Ermenilerin bu tutumlarının mükafatı olarak içlerinden Aşod Pakraduni'yi İrminiye'nin yerli valisi olarak atamakla kalmadı. Onu halife adına Patricius ünvanı ile şereflendirdi. Ancak içerde sağlanan bu güven ve istikrar uzun sürmedi. Nitekim feodal aileler arasında çıkan düşmanlıklar büyük bir felaketin başlangıcı

oldu. Arap valisi Mervan b. Muhammed ülkede istikrar ve huzuru bozan feodal aile reislerini Yemen'e sürgüne gönderdi. Diğer taraftan İrmîniyye yerli valisi Aşod, kendisine şükran borcunu ifade etmek, Müslüman ordusu içindeki savaşan Ermeni askerlerin maaşlarının ödenmesini sağlamak düşüncesiyle Hişam'ın yanına Şam'a gitti. Halifeye durumu arz etti. Halife, kendisini dikkatli bir şekilde dinledikten sonra, taleplerini yerine getirdi⁴⁸.

Hişam b. Abdülmelik döneminde İrmîniyye'de görev yapan valiler (Mesleme b. Abdülmelik, Cerrah b. Abdullah, Mervan b. Muhammed ve Said b. Amr el-Haraşi gibi) kuzeyden gelen Hazar tehdidine karşı başarılı mücadeleler etmişler, böylece Hazar tehlikesini ortadan kaldırmışlardır⁴⁹.

Ermenilerin, Müslüman Araplarla yaptıkları askerî mücadeleler sonunda bazen Bizans himayesine, bazen de Arapların hâkimiyetine girdikleri görülmüştür. Ermeniler Bizans'ın zayıf olduğu noktalarda Müslüman Arapların, Müslüman Arapların zayıf olduğu yerlerde de Bizans'ın hâkimiyetine girmeyi tercih etmişlerdir.

Arapların askerî seferlerinin amacı ganimetler elde etmek gibi görünse de, asıl gayeleri şartlar müsait olduğu zaman elde ettikleri bölgeleri kesin olarak hâkimiyetleri altında tutmak, hatta bölgeye yerleşmek olduğunu söylemek mümkündür. Müslümanlar kılıç yoluyla elde ettiği yerler ile sulh yoluyla ele geçirilen yerleri idari yönden birbirlerinden farklı tutmuşlardır. Nitekim daha sonraki dönemlerde bu konuyla ilgili emval kitaplarının yazıldığını biliyoruz. Müslümanların ele geçen yerlerin yönetimlerinde de fazla bir değişiklik yapmadıklarını, eski yönetimleri aynen muhafaza ettiklerini görüyoruz. Sivil halkın yaşamında herhangi bir değişiklik yapılmıyordu. Ancak yerli halkın ödediği vergiler Müslümanların Beytülmalinde toplanıyordu. Yerli halkın din değiştirmeleri hususunda kendilerine herhangi bir baskı da yapılmıyordu. Herkes ibadetini kendi inancına göre yapabiliyordu. İtaat ettikleri sürece kimseye dokunulmadı⁵⁰.

Son dönem Bizans Tarihi araştırmacılarından olan Walter e. Kaeige'nin, Müslüman Arapların İrmîniyye'de gerçekleştirdikleri fetihleri, fetihler sonunda Arap valilerinin icraatlarını, Bizans ve Ermenilerin askeri durumlarını ele alırken objektif olamadığı görülür. Ona göre; İrmîniyye'nin Müslüman Arapların eline geçmesi, askerî sebeplerden ziyade siyasal ve etnik sebeplerin bir sonucudur. Sivil halk, Araplara karşı tepkisini ortaya koyamamıştır. Ancak din değiştirme hususunda

idarecilerin yaptıkları baskılar ve aşırı vergi talepleri⁵¹ Ermenileri Araplara karşı isyanda birleştirmiştir. Müslümanlar sayı ve techizat olarak Ermenilerden oldukça üstündüler. Her ne kadar Ermeni askerî gücü yeterli sayıda olsa da, Ermeni aile liderlerinin birbirleriyle olan kavgaları, birlikte Müslümanlara karşı direnmelerini engelledi. Bizans imparatoru Heraklios'un vefatından sonra Müslümanların karşısına çıkabilecek güçlü bir Bizans ordusu yoktu. İrminiyye'nin Müslümanların eline geçmesinin sebebi, Bizans'ın bölgeyi iyi savunamaması ve Ermenilerin arasında yaşanan husumetlerdir. Bizans bölgede yeni askerî taktikler geliştiremedi. Ancak kaleler ve surlarla çevrili şehirleri ellerinde tutmaya çalıştılar. Ermenilerin Müslümanların saflarında yer almaları, onların Müslüman olmalarına yol açmadı. İrminiyye Müslümanlar açısından son derece önemli idi. Çünkü İrminiyye Bizans'ın askerî gücü, kapasiteleri ve planları hakkında bilgi almak için önemli bir merkezdi⁵².